

A HALÁLÖSZTÖN ÉS A NYELV DINAMIKÁJA

Fónagy Iván

1. A kérdés úgy vetődött fel, hogy felvetették. A halálöszton központi témája egy szakmaközi konferenciának.¹ A szervezők szerették volna, ha valaki a nyelv szempontjából közelíti a halálösztont. Külső segítség nélkül talán meg sem kíséreltem, hogy ebből az alapvető szemszögből nézzem azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekkel más szempontokból foglalkoztam az évek folyamán.

Ez annál is meglepőbb, mivel ismétlődésen, az ismétlési kényszeren — „Az örömelven túl” (*Jenseits des Lustprinzips*) keretében a halálösztonon — alapul maga a beszéd, a hangadás. A beszéd alapjául szolgáló zöngét a hangszalagok rezgése hozza létre. A hangszalagokat eltávolítja egymástól a tüdőből kiáramló levegő. Ezzel csökken a gége alatti légnyomás, és a hangszalagok összesimulnak. Így ismét növekszik a légnyomás, és a hangszalagok szétváltnak, így a légnyomás csökken... Ez a játék százszor vagy ezerszer ismétlődik meg egy másodperc alatt.

Ugyanakkor a gége feletti térségben a mozgékony beszédszervek végtelenül sok színárnyalatot kölcsönöznek a beszédhangnak. A nyelv nem él (nem élhet) a korlátlan lehetőségekkel. A hangszínek változatosságát tízegynéhány magánhangzó és húsz, harminc, negyven mássalhangzó megkülönböztetésére használja fel. A megkülönböztető jegyek száma alig haladja meg a tízet. Így Baudelaire „L’aube spirituel”-jének (*A lélek hajnala*) egyik sorában a „világos” hangszín dominál, a rá következő sor magánhangzók túlnyomó többsége sötét.

Des cieux spirituel l’inaccessible azur
S’ouvre et s’enfonce avec l’attirance du gouffre.

¹ A konferenciára 1997 szeptemberében került sor. Dr. Jean-Pierre Dumont, analitikus pszichiáter szervezte.

[Elérhetetlenül Átszellemült Egek
Azúrja int nekik, alélt szívük gyötörvén,
s mélyül és ragyog és vonz, miként az örvény.]
(Tóth Árpád fordítása)

A disztinktív jegyek, a világos és a sötét hangszín, változatlan ismétlődését a beszédhangok — az első sorban az i, az ü, az ő, az á, a másodikban az u, a nazális ä és ö váltakozása leplezi.

2. Más nyelvi szinten a bújócska tovább folyik. A szavak szintjén a szinonímia a váltakozás és ismétlődés prototípusa. A szavak ismétlődése különféle képleteket követve jelenik meg a szövegekben. Ezeket a struktúrákat — alakzatokat — osztályozza és elemzi a klasszikus retorika² és a szanszkrit poétika.³ Az ismétlődés formái rendkívül változatosak.⁴ Egy szó változatlan ismétlődése, az iteráció (a a a) a legegyszerűbb alakzat. Az ismétlődő szavakat szétveti, és a mondat vagy verssor szélső pontjaira tolja (a...a) a reddició. Bonyolultabb struktúrákat alkotnak a két- vagy többváltozós alakzatok. Láncszerűen fűzi össze a mondatokat, verssorokat az *ab bc cd...* képletet követő *catena* (vagy gradáció). Tükörképet alkot a szavakat fordított sorrendben megismétlő *epanodosz* (a b c...c b a). Tovább bonyolódnak a struktúrák, ha az ismétlődés szabályai a jelentésére is kiterjednek. Az *antitézis* megfordítja a szó jelentését. Egyfelől maximális szemantikai távolságot teremt, másfelől az ismétlés leplezett formája: szemantikai tükörkép. Megismétli a szót ellentétes előjellel (beszorozza mínusz eggyel). A *chiasmus* a jelzett szavakat jelzőcserére készíti: „Mit mondjak hát, Uram, Istenem, nem tudom, hogy [ezt a nyomorúságos létet] halálos életnek nevezem vagy életet halálnak”, írja *Vallomásaiban* Szent Ágoston (Vallomások, 1. könyv, 6. fejezet). Úgy is mondhatjuk, hogy a szavak megőrzik jelentésüket, de keretet, azaz jelentéskategóriát váltanak. Az „élet” és a „halál”, hol főnévként, hol melléknévi minőségben szerepel. A mondat cselekvő alanya minősül át a cselekvés tárgyává Büchner drámájában.

DANTON: Wir haben nicht die Revolution, sondern die Revolution hat uns gemacht.

[Nem mi csináltuk a forradalmat, a forradalom csinált minket.]
Danton halála. Második felvonás. Szobajelenet.

Az alakzatok (szkémák, figurák) növelik a redundanciát, mivel újabb kötöttséget vezetnek be. Rendezik a nyelvtani szempontból már eleve elrendezett mondatot. Ugyanakkor — ahogyan ezt már Quintilianus kiemelte —, dinamikusak: mozgásba hozzák a megrogzött köznapi kifejezéseket, mozgással mozgást képeznek le.⁵

² Lausberg (1960).

³ Gerow (1974).

⁴ Igyekeztem korábbi írásokban (1977, 1982a) ebből a szemszögből vizsgálni az alakzatokat.

⁵ Quintilianus szerint éppen a mozgás különbözteti meg az alakzatot, a művészi kifejezőmódot, a statikus (merev) köznapi kifejezéstől, melynek az alakzat mozgást életet kölcsönöz („motus dat actum quandam et affectum” (*Institution oratoria* 2, 13, 8)).

3. A költészet ezúttal is „a valóság égi mása” (Arany, *Vojtina Ars poetikája*): stilizált (sűrített és szépített) formában juttatja kifejezésre a nyelvben eleve meglévő tendenciákat. A paralelizmus, a legősibb metrikus (kötött) költői forma, monoton ismétlődésből képződött. Törzsi társadalmak szertartásénekeiben gyakran csak a dallam vagy hangfekvés módosulása színezi a szöveg ismétlődését. Sumér himnuszokban, népi eposzokban (finn karéliei és osztják énekekben, vogul medvénekekben a visszatér mondatnak csak egy-egy eleme módosul.⁶ Híven megőrizhetik a mondat szerkezetét a két vagy több változós párhuzamos sorok is.

jó ennivalót, jó innivalót
hadd ennénk mi együtt,
hadd innánk mi együtt.
(Vogul sorsének)

A paralelizmus biblikus formája a *gondolatrítmus*, amely a szöveg tartalmának részleges megőrzésén és változtatásán alapul. A paralelizmus mindkét formája a mindennapi nyelvet karikírozza. A nyelv eleve szerkezetmegőrző. Kisszámú (tipikus) mondatképletbe helyettesíti be gazdag szókincsének elemeit. Ugyanakkor tudjuk, hogy a mindennapi beszédben alig élünk az adott lehetőségekkel. Kijelentéseink jó része helyzethez kötött, némi módosítással (vagy változatlan formában) unos-untalan visszatér (előre gyártott) szöveg.⁷ Ismételjük magunkat, ahogyan ezt a biblikus gondolatrítmusok példázzák.⁸

4. A halálöszön és nemi ösztön kettősségét először Empedoklész fogalmazta meg mitikus nyelven. Empedoklész kozmogenetikus elméletében, a szerelem (*philtá*), Aphrodité, az elemek egyesítésére törekszik. A harcot (*neikos*), az agresszív ösztönöket megszemélyesítő, a halál birodalmával kapcsolatot Thanatosz,⁹ ezzel szemben le-

⁶ Falkenstein és Soden (1953); Steinitz 1934); Jakobson 1981 [1966].

⁷ Igyekeztem a köznyelvnek ezt az alapvető tendenciáját, túlnyomórészt francia anyag alapján bemutatni (1982b).

⁸ Karinthy Frigyes Biblia-paródiájának előterében áll a paralelizmusnak ez a funkciója:

Tegnap este, mint annyiszor, megint a Bibliát olvastam,
és az én szemeimet végigvezetém a Könyvek Könyvének lapjain...
s különösen megtetszett nekem ama költői forma,
melyben az testamentom könyvei írvák,
és a szavaknak az a művészete, mellyel kifejezik
az ő elméik szülőiteit...

Mert főleg újságíróknak igen jó dolog ez,
és megörvendeztetni szívét a hírlapok Csinálójának.
Főként pedig olyanoknak, akit soronként fizetnek,
és aki az ő kenyerét megkeresi minden betűvonal után,
melyet leírt az ő keze.

(*Gondolatrítmusok*)

⁹ Ld. Ziegler, Sontheimer és Gärtner 1979, 5. kötet: 647 és k.

bontja, széttördeli az összefüggőt, az egyesült elemeket.¹⁰ Freudot klinikai esetek elemzése vezette meglepően hasonló eredményre.¹¹ A traumatikus eredetű háborús neurózisra jellemző kényszerű ismétlés nem bizonyult az örömev alapján értelmezhetőnek. Az ismétlési kényszert Freud egy korábbi, a szerves életet megelőző állapot helyreállítását célzó törekvésekre vezette vissza.¹² Feltevése szerint ez a törekvés egyidejű lehetne a szerves élet (csodálatos) keletkezésével.¹³ Az élő anyag belső törvényeit követve hal el fokozatosan. A halálöszton néma, míg a szervezet ki nem veti agresszió formájában.¹⁴

5. Ferdinand de Saussure nyelvtudományi elméletében világosan elkülönülnek az időtengely menti szintagmatikus és az egyidejűleg létező paradigmikus (nyelvrendszertartó) összefüggések.¹⁵ Mindkét tengely mentén szükségszerű (kényszerű) az ismétlődés. A nyelvi hangok (fonémák), szavak, grammatikális elemek „Markov-láncot” képeznek: előfordulásuk valószínűségét meghatározzák a megelőző hangok, szavak, grammatikális elemek. Hasonló szerkezetű szótagok ismétlődése alkotja a beszédláncot. Minden szótag magvát magánhangzó alkotja. Szókezdő mássalhangzó után lényegesen nagyobb egy magánhangzó valószínűsége, mint egy mássalhangzóé. A mindennapi társalgásban a jelzett szó kisszámú jelzőt vonz. A hideg lehet jeges, metsző vagy farkasordító, de nem lehet „behatoló”, mint a franciában (*froid pénétrant*); még kevésbé beszélhetünk, a francia jelzőhasználatot követve „kacsai hideg”-ről (*froid de canard*). Az angol autósokat *dead slow* jelző tábla inti, a halálos jelző a magyarban nem minősítheti a lassút. Ugyanez áll köznyelvi hasonlatokra. Az „úgy iszik, mint...” könnyen kiváltja magyarban a kefekötőt. Az angolban a hal lép a kefekötő helyére (*he drinks like a fish*), a franciában a „lyuk”, a „szívacs” vagy a „lengyel” (*il boit comme un trou, une éponge, un polonais*). Minél több nyelvet vizsgálunk ebből a szempontból, annál jobban kiszélesül a kör, annál nagyobb és frappánsabb a változatosság. A nyelvek közötti változatosság az egyes nyelveken belüli kötöttségen alapul.

A „függőleges”, paradigmikus kötöttség vitális: ezeken a kötöttségeken, nyelvtani és szótári szabályokon alapul a nyelvi kommunikáció, a kijelentés és a kijelentések helyes értelmezése. A latin *do* „adok” averbója, *do, dare, dedi, datum*, jóval túlélte a

¹⁰ Ld. Diels és Kranz (1992 [1903], 1. kötet: 315-318).

¹¹ Freud nem zárja ki eleve azt a lehetőséget, hogy valamikor találkozott Empédoklész elméletével, anélkül, hogy erre emlékezett volna. A halálöszton elméletének kedvezően fogadtatásával kapcsolatban írja: „Annál nagyobb örömet okozott, amikor nemrég a korai görögség nagy gondolkodójánál rátaláltam elméletünkre. E megerősítés ellenében készséggel lemondok az eredetiség dicsőségéről. Annál is inkább, mivel, fiatal éveim olvasmányainak széles körére való tekintettel, nem lehetek biztos abban, hogy állítólagos felfedezésem nem kryptomnézia terméke-e” (Die endliche und die unendliche Analyse [1937], GW 16: 90 k).

¹² *Jenseits des Lustprinzips* [1920], GW 13: 38-40. Magyarul: *A halálöszton és az életösztonök* [1991], 38-39

¹³ *Neue Folge der Vorlesungen* [1933], GW 15: 114 k. Magyarul: *A lélekelemzés legújabb eredményei* [1943], 125-126.

¹⁴ „Ameddig ez az ösztön belül, a lélek mélyén, mint halálöszton hat, addig néma marad, csak akkor hallat magáról, amikor mint destruktív ösztön kifelé fordul.” (Abriß der Psychoanalyse [magyar fordítás] 416.)

Római Birodalmat. A szintaksziszt és lexikont magában foglaló grammatika célja az állandóság biztosítása. A beszélők követik és rögzítik a nyelvi szabályokat, szüntelenül újratermelik a szókészletet, és a szavakat mondattá rendező szerkezeteket.

6. Így a beszédben és a nyelvben szinte korlátlanul érvényesül az ismétlési kényszer. Ugyanakkor a nyelv is, a beszéd is az elemek egybefűzésének iskolapéldája. A szó egységbe foglalja a hangsort, a mondat a szavak sorát. Az elhangzó kijelentések, az írott mondatok pedig a mondatnál nagyobb szövegegységeket alkotnak: párbeszédet, paragrafust, kérvényt, röpiratot, szerelmes levelet, költeményt, eposzt vagy drámát.

Az egyes kijelentések dallama hallhatóvá, a dallam mérése láthatóvá teszi a nyelvi elemeket egybefogó vonzást. A kijelentés alapszintről indulva emelkedik a klimaxig: feszültséget tükröz és feszültséget kelt. A hang alapszintre ereszkedése feloldja a feszültséget. A dallamív jelentésegységet (pontosabban kijelentés egységet) jelez. Az induló, kibontakozó lezáratlan kijelentés várakozást, szemantikai és szintaktikai feszültséget okoz, mely a mondat lezárásával oldódik. Ennyiben a mondat egyebek között (vagy alapjában véve) a felkeltett és feloldott szexuális feszültség emblémája: élet/halál szimbólum. Egy amerikai fonetikus „biológiai görbének” nevezte.¹⁶

7. A szavak közötti vonzáson alapulnak a szószervezetek. Empedoklész kozmogóniájának keretében az egymáshoz tapadó szavak, az egységet képező hasonlatok, idiomatikus kifejezések vagy a tipikus helyzetekhez fűződő kész kijelentések a szerelemben egymáshoz tapadó elemek stratégiáját követik. Az egymáshoz tapadás nyelvi elemek esetében az elemek hírértékének csökkenésével párosul. Minél gépiesebben diktálja a jelzett szó a jelzőt vagy hasonlatot, annál inkább lazul a jelző vagy hasonlat kapcsolata a nyelven kívüli valósággal. A szakirodalom másképpen érzékeli ezt a jelenséget. A szerzők a jelentés elhalványulásáról (*bleaching, fading*), kiürülésről (*Entleerung*), vérvesztéséről (*hémorrhagie*) írnak. Nem az élethez, nem a szerelemhez, hanem az elhaláshoz hasonlítják.

Antoine Meillet mutatott rá (talán első ízben) arra, hogy ez az elhalás új élet forrása.¹⁷ A lexikális elem eredeti jelentésének elvesztése új grammatikai jelek kialakulásához vezet: nem egyszer új grammatikális vagy logikai összefüggések megragadását teszi lehetővé. A latin *casa* „ház” szó viszonyoszóvá halványult a franciában (*chez* „-nál/-nél”). A latin *habeo* „birtokol” elerőtlenedésének köszönik az újlatin nyelvek a jövő idő *ai* jelét. A *híszem* módosító szó elkopott *híszem*. Nem elszigetelt jelenségekről van szó, hanem a nyelv grammatikai apparátusának kialakulásáról.¹⁸ A folyamat jól megfigyelhető a pidginben, ahol az igeragozás most van kialakulóban.¹⁹

¹⁵ Cours [1916] 1976: 114 és kk. — Bevezetés (magyar fordítás) 1967: 105 és kk.

¹⁶ Philip Lieberman (1967).

¹⁷ Meillet [1922] 1965: 130-148.

¹⁸ A múltban lezajlott és a jelenben megfigyelt grammatikalizációs folyamatok leírását tartalmazza Elisabeth Closs Traugott és Bernd Heine két kötetes munkája (1991).

¹⁹ Haiman 1985: 174-180.

8. Úgy látszik, hogy a nyelv nem könnyíti meg az egyszerű, egyértelmű kapcsolatok kimutatását sem a halálöszton, sem a nemi ösztönök esetében. A költői nyelvben lényegesen szabályosabban oszlanak el a beszédhangok mint a köznyelvben. Nem utolsó sorban ennek tulajdonítható a versek eufoniája. A szokottnál szabályosabb eloszlás az ismétlési kényszer fokozódását tükrözi. A fentebb idézett Baudelaire versben az ismétlődés kihívóan leplezetlen. Ugyanakkor az ismétlődési kényszer leplezetlen jelenléte kétszeresen indokolt. A hangok kettős funkciót töltenek be. Egyfelől a szavak indokolják, melyekben a hangok szerepelnek. Másfelől azonban a hangok kivilágosodásának és hirtelen elsötétetésének sajátos mondanivalója van: közvetlenül érzékelhetővé teszik a felemelkedést követő mélybe bukást.

A redundancia a költeményben kifejezővé, közléssé válik. A nyelvi és hangokkal kifejezett üzenet szintézise, a hangok kétszeres felhasználása fokozza az információt. A redundanciával ellentétes irányban halad.

Még nehezebb a döntés, amikor a szabályos eloszlás a halálvágy nyílt kifejezése. *Toldi szerelmének* ötödik énekében Arany János helyenként zenélő choriambusokkal (— ∪ —) szövi át a trochaikus lejtésű magyaros verselést.²⁰ A magyar nyelv természetes lejtésével ellentétes az emelkedő jellegű jambikus verselés. Sajátos módon, akkor lép előtérbe a choriambus, amikor Piroska a halál gondolatával foglalkozik. Mintha az élettől való elfordulás, az ernyedés, a hanyatlás zenei kifejezése lenne. Különösen éles az ellentét, ha a Toldit elindító verssorok erőteljes ritmusához mérjük:

Rémlik, mintha látnám, termetes növését,
Pusztító csatában szálfa-öklelését...

Toldi szerelmének ötödik éneke a magyaros lejtést elfelejtető chorjambussal indul.

Halni, ha / lehetne, oh! / halni szeretne...

— ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — / — ∪ ∪ — ∪

De / könnyű ha- / lálhoz nincs / semmi re- / ménység:

∪ / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — —

Ahogy felülkerekedik az életkedve, visszatér a magyaros, trochaikus lejtés is:

S úgy védi magát a viruló ép élet:

Soha öngyilkosság eszébe se rémlett

A szakasz második felében visszatér a halálvágy és a vers visszahanyatlik a choriambusba:

Ám / rózsá le- / hervad: her- / vadjon el / ő is;

— / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — ∪

²⁰ *A költői nyelv hangtanából* című könyvemben ([1959] 1989: 124) részletesebben elemeztem, verstanit és funkcionális szempontból, az ötödik ének ritmusát.

²¹ *Einführung in den Zauberberg* [1939]. Gesammelte Werke 12.k.: 440.

Piroska enged az ellenállhatatlan, ismeretlen vonzásnak:

Nem / érti Pi-/ roska, mi / vonzza Bu- / dára,

u / — u u / — u u / — u u / — u

A nyelvi hangsúly dominanciája a valósághoz, a világhoz való kapcsolatnak felel meg. Ennek feladását jelzi a nyelvinél szabályosabb, az ismétlési kényszernek (halál-vágynak) szabad teret engedő metrum (zenei ritmus) előtérbe kerülése. Ugyanakkor Piroska ingadozását árnyalatnyi pontossággal tükröző ritmus a valóságot teszi az olvasó számára kézzelfoghatóvá. A köznapi nyelv nem tudná a valóságelvet ilyen messze-menően érvényre juttatni.

9. A zenei elvnek szabadabb teret enged a költői, az irodalmi szöveg, mint a kötetlen beszélgetés vagy a tudományos vagy hivatali próza. Az alakzatok nemcsak a mondatot szervezik metrikusan. A gondolatalakzatok mondaton túl kiterjednek a szöveg egészére. A drámai vagy epikus cselekmény „strukturált”, formai elveknek van alávetve. A zenéhez közeledik. Költők, írók — Schiller, Friedrich Schlegel, Novalis, Valéry, Eliot, Thomas Mann, Weöres Sándor — egymástól függetlenül állítják, hogy műveik szerkesztésében zenei elveket követnek. „A regény számomra mindenkor szimfónia volt, pont és ellenpont váltakozása, témák szövedéke, melyben a gondolatok töltik be a zenei motívumok szerepét”, árulta el hallgatóinak Princetonban Thomas Mann.²¹

Ilyen „zenei” formakényszer a szimmetria, a variáció, a párhuzamosság, a fokozatos kidolgozás, a témák egymásból kinövése (*catena* vagy *gradáció*), a kezdethez való visszahajlás (*reddíció*), a téma kifordítása (*inverzió*) vagy ellentétére váltása (*antitézis*), tulajdonságok, szerepek, partnerek váltása (*chiazmus*), a témák vagy cselekmények egymásba építése (*hiperbaton*).

A mű egységét biztosító alapvető zenei követelmény — feszültség keltése, a feszültség fokozás, a feszültség feloldása — a nemi ösztön szolgálatában áll, akárcsak a kijelentést egységbe foglaló dallamív. Zenei szempontból minden mű happy enddel, orgazmussal (feloldást hozó megoldással) zárul.

A forma ezúttal sem pusztá kényszer, hanem lelki, ideológiai tartalmak kifejezése. Így a *gradáció* az események, sorsok, gondolatok belső összefüggését, egymásból való kinövését példázza. A *reddíció* az örök újrakezddés szimbóluma. A *chiazmus* forradalmi alakzat: a mondaton belül vagy a mondaton túl azt mutatja ki, hogy a szerepek, sorsok felcserélhetők. A családon belül: „Ma azt játsszuk, hogy én vagyok a mama, és te vagy a gyerek”. Társadalmi szinten: „sok elsőők lesznek az utolsók és sok utolsók elsőők” (Máté 19, 30).²²

10. A kényszerű ismétlés prototípusa a sorsneurózis és megszemélyesítője a kényszeres jellem. Megbabonázottan, sorsszerűen követi el ugyanazokat a hibákat. A kényszeres jellemben feltűnőbbé válik az, ami minden jellemében közös: közvetlenül hozzá-

²² Mindezt igyekeztem korábbi publikációkban árnyaltabban, részletesebben és talán meggyőzőbben kifejezni (így: 1988-ban).

férhetetlen korai események, magatartások állandó ismétlése. Paradox módon, a jellem, az egyéni stílus esetében a titkos esemény állandóan szem előtt áll. Állandó jelenléte leplezi, és maga a szó szoros értelmében vett „felszínessége”, „felületisége” következtében érezzük felületesnek, felszínesnek, elhanyagolhatónak: „ilyen a modora, nem kell ezzel törődni”. A stílus mondanivaló, melyet minden esetben „kifejezőnek” érzünk és értékelünk. Tudatelőttes, részben tudattalan elemzés alapján beszélünk rokonszenves, ellenszenves, férfias, nőies, erős vagy gyenge, színes vagy színtelen karakterról. A hogyan mindenkor valamit rejt. Az aktuális cselekedeteket (némán) kíséror, velük egybeolvadó alapcselekedetet.

A nyelvi stílus esetében a felszínen rejtett titkos üzenet megfoghatóbbá, nemegyszer mérhetővé válik. Meghatározható, milyen szavakat, szerkezeteket használ egy író vagy beszélő gyakrabban az átlagnál. Rögzíthető és mérhető jellegzetes (másokétól eltérő) hanglegjtésének, ejtősmódja.²³ A szerkezetük és tartalmuk szerint szorosan összetartozó szavakat szétvágo beszédészület ugyanolyan szimbolikus cselekedet (*Symptomhandlung*) mint a papiros ideges, indulatos széttépése. A beszéd esetében ezt a szimbolikus cselekedetet, így a mondat széttördelését a (széttördelt) mondat tartalma leplezi: a hallgató figyelme a szándékos nyelvi közleményre irányul. Az alkalmi szimptóma gyakorivá, s ezáltal jellemzővé válhat X vagy Y beszédében. Ilyen esetekben a stiláris (kényszer)cselekedetet gyakorisága, szinte permanens jelenléte is leplezi. A kényszerű ismétlés ezúttal is a közlés szolgálatába áll. Szavakkal ki nem fejezett, vagy ki sem fejezhető, tartalmakat tolmácsol a beszédsmód. Ez különbözteti meg éppen az élőszót a „holt betűtől”.

11. A nyelv eleveenségének, folyamatos újjászületésének köze van a halálhoz. A szó szoros értelmében vett (kifejlett) nyelv feladja önmagát, hogy visszatérjen a nyelvet megelőző, azt előkészítő ősi közlésmódhoz, archaikus mentális mechanizmusokhoz. A hangot, a hanglegjtést, a szórendet a tetthez még közelebb álló kifejező mozgás teszi lehetővé. Ez sok százezer éves regressziót tételez fel. Nem kevésbé mély regresszió alapul a jelentést megújító, fogalmakat alkotó metafora. Úgy is mondhatjuk, hogy a nyelv és azon túl, a racionális gondolkodás (a szekundér mechanizmus) fejlődése az archaikus (mágikus) gondolkodáshoz (a primer mechanizmushoz) való visszatérésen keresztül lehetséges.

Az ontogenezis korai fázisából ismert projektív mechanizmuson — tárgy és jelenések megszemélyesítésén²⁴ — alapuló „absztrakt” fogalmaink java része. Ezen a kerülő úton vált csak lehetségessé múlt jelenségek vagy azok hiányának kifejezése: így tudtuk megragadni a „félelmet”, „haragot”, a „sötétséget, az „elmúlást”, a „hiányt”, a „halált”. Ezért nem okoz semmi nehézséget fogalmaink megszemélyesítése, allegorizálása. Az allegória emlékszik és emlékeztet elvont főneveink eredetére. A barokk költészetben és barokk prózában hemzsegnek a főneveket (néha a melléneveket is) allegorizáló nagybetűk. A német helyesírás az összes főnévre kiterjesztette a nagy kezdőbetűt.

²³ Szemantikai tesztek világosan kimutatják, hogy a hallgatók (hasonló módon) értelmezik a beszédstílust: más-más jellemképet kölcsönözhet, pusztán fonetikai eszközökkel, ugyanannak a szerepnek két színész vagy színésznő (1985).

²⁴ L. Ferenczi [1913] 1927: 64 és k.

12. Tudományos közlemények racionálisan is indokolt „zenei” követelményeihez tartozik az összefoglalás záróakkordja. Igyekeztem a beszédet és a nyelvi közlést a halálöszön felől megközelíteni. Bátran mondhatjuk, hogy a nyelv nemi ösztönrel keveri (semlegesíti)²⁵ és minden esetben hasznosítja, a differenciált közlés szolgálatába állítja a „morbid” ismétlési kényszert. Aphroditét, a kohézóit, szolgálja a nyelv, amikor lényegének megfelelően szoros és állandó kapcsolatot létesít az egyes emberek között és egyre növekvő társadalmi egységeket teremt.

IRODALOM

- DIELS, HERMANN–KRANTZ, WALTER 1992. *Die Fragmente der Vorsokratiker* [1903], 1–3. k. Zürich: Weidmann.
- FALKENSTEIN, A.–SODEN, W. VON, 1953. *Sumerische und akkadische Gebete*. Zürich: Bibliothek der Alten Welt.
- FERENCZI SÁNDOR 1927. A valóságérzék fejlődésfoka és patológus visszatérésük. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest: Gondolat, 1971, 196–214.
- FÓNAGY IVÁN 1977. Ismétlés. *Világirodalmi lexikon* 5: 397b–424a. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÓNAGY IVÁN 1982a. *La ripetizione creativa. Ridondanze espressive nell'opera poetica*. Bari: Dedalo.
- FÓNAGY IVÁN 1982b. *Situation et signification*. Amsterdam: Benjamins.
- FÓNAGY IVÁN 1988. Lecture musicale. *Nouvelle Revue de Psychanalyse* 37: 219–242.
- FÓNAGY IVÁN 1989. *A költi nyelv hangtanából* [1959]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÓNAGY IVÁN 1991. *La vive voix* [1983]. Paris: Payot.
- FREUD, SIGMUND 1920. *Jenseits des Lustprinzips*. Gesammelte Werke 13: 3–69. Magyarul: *A halálöszön és az életöszönök*. Budapest: Múzsák, 1991.
- FREUD, SIGMUND 1933. *Neue Folge der Vorlesungen*. Gesammelte Werke 15. Magyarul *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Debrecen: Ampelos, 1993.
- FREUD, SIGMUND 1937. *Die endliche und die unendliche Analyse*. Gesammelte Werke 16: 57–99.
- FREUD, SIGMUND 1941. *Abriß der Psychoanalyse*. Gesammelte Werke 17: 63–138. Magyarul: *A pszichoanalízis foglalatja*. In: Sigmund Freud: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982, 407–474.
- GEROW, EDWIN 1977. *A glossary of Indian figures of speech*. The Hague: Mouton.
- HAIMAN, JOHN 1985. *Natural syntax*. Cambridge: University Press.
- JAKOBSON, ROMAN 1981. Grammatical parallelism and its Russian facet. In: *Selected writings* 3. k: 98–135, The Hague: Mouton.
- LAUSBERG, HEINRICH 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 1–2. k. München: Hueber.
- LIEBERMAN, PHILIP 1967. *Intonation, perception and language*. Cambridge: MIT-Press.
- MEILLET, ANTOINE 1965. L'évolution des formes grammaticales [1912]. In: *Linguistique historique et linguistique générale*, 130–148. Paris: Champion.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1976. *Cours de linguistique générale* [1916]. Paris: Payot.
- STEINITZ, WOLFGANG 1934. Der Parallelismus in der finnisch-ugrischen Volksdichtung. *Folklore Fellows Communication* 115. k.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS–HEINE, BERND 1991. *Approaches to grammaticalization* 1–2. k. Amsterdam: Benjamins
- ZIEGLER, KONRAT–SÖNTHEIMER, WALTHER 1979. *Der kleine Pauly* 1–5. k. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

²⁵ Ez történik biológiai szinten is. „A biológiai működésekben ez a két alapöszön egymás ellen vagy egymással kombinálva fejti ki hatását — olvassuk Freud hátrahagyott (töredékes) művében, *A pszichoanalízis foglalatában*, majd így folytatja: Így az evés aktuusa a tárgy megsemmisülését jelenti, végső céljaként annak bekebelezésével, a nemi aktus pedig a legbensőségesebb egyesülés szándéka által vezérelt agresszió” (1984, 419).